կուսակցություններում)։ Ի տարբերություն համիդյան կառավարության տարիների, երիտթուրքերի իշխանության ժամանակ դասակարգային պայքարի մեջ ներգրավվեցին ավելի շատ գավառներ ու գյուղացիական ավելի լայն զանգվածներ։ Կարծելով, որ հողաշրջումը կատարվել է արդարությունը վերականգնելու և չարը պատժելու համար, գյուղացիներն այժմ հանդես էին գալիս ավելի համարձակ ելույթներով։ Սակայն նրանց ելույթները իթթիհաթական իշխանությունների ռեակցիոն քաղաքականության հետևանքով առաջվա նման ավարտվում էին պարտությամբ։

3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃՆՇՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Համիդյան բռնապետությունը գնալով անտանելի էր դառնում ոչ միայն նրա տիրապետության տակ ընկած այլազգի ժողովուրդների, այլև իրենց՝ թուրքերի համար։ Թուրքական նորելուկ բուրժուազիան ձգտում էր որոշ բարենորոգումներ մտցնելու ճանապարհով թուլացնել սուլթանի միահեծանությունը և ամրապնդել իր դիրքերը երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում։ Այդ նպատակին հասնելու համար «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարները փորձեցին օգտագործել նաև ոչ թուրք ժողովուրդների ընդդիմադիր ուժերը։ Այդ կուսակցության պարագլուխները՝ Ահմեդ Ռիզա բեյը, Հիլմի Թունալը և Շեֆիկ բեյը 1895—1897 թթ. այցելեցին «Դրոշակի» խմբագրություն, ծանոթացրին դաշնակցության ղեկավարներին միդհատյան սահմանադրությանը, առաջարկեցին միացյալ ուժերով Թուրքիայում հաստատել սահմանադրական միապետություն։ 1902 թ. փետրվարին Փարիզում երիտթուրքերը գումարեցին իրենց առաջին կոնգրեսը և ի թիվս այլ ընդդիմադիր ուժերի, հրավիրեցին նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին։ Հնչակյանները հրաժարվեցին մասնակցել, իսկ դաշնակցականներն ընդունեցին այդ հրավերը։

Շարունակելով համագործակցության փորձերը, երիտթուրքերն ու դաշնակցականներն Արևմտյան Հայաստանում ստեղծեցին երիտթուրքական կոմիտեներ, իսկ 1906—1908 թթ. սկսեցին հրատարակել Վանում «Արշալույս» «(Սաբահ յուլ խայր»), իսկ Մուշի սանջակի Առինջ գյուղում՝ «Ազատություն» («Հուրիեթ») խմորատիպ թերթերը։ Այդ թերթերում քննադատվում էին կառավարության հարկային հարստահարումները, պաշտոնյաների չարաշահումները, խրախուսվում էին ժողովրդական ըմբոստացումները և այլն։

1907 թ. Վիեննայում դաշնակցության 4-րդ համագումարում որոշվեց հրավիրել թուրքական դժգոհ տարրերի համաժողով և լուծել նրանց միավորման հարցը։ Շուտով «Դրոշակի» խմբագրությունը դիմեց Ահմեդ Ռիզա բեյին ու Սաբահեդդինին, առաջարկելով հավաքվել կոնգրեսի ու մշակել համատեղ գործողությունների պլան։ Նրանց համաձայնությունը ստանալուց հետո ստեղծվեց կոնգրեսի նախապատրաստման հատուկ հանձնաժողով։ Ի վերջո 1907 թ. դեկտեմբերի 27-ին Փարիզում հրավիրվեց Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների ու խմբերի կոնգրես։ Կոնգրեսն ընդունեց դեկլարացիա, որի մեջ շեշտվում էր համիդյան ռեժիմի տապալման անհրաժեշտությունը։ Դեկլարացիայում ազդարարվում էր. 1. գահընկեց անել Աբդուլ Համիդին, 2. արմատապես փոխել գոյություն ունեցող կարգերը, 3. հաստատել

ներկայացուցչական կարգ (պառլամենտ)։ Այդ նպատակների իրագործման համար իբրև գործելաձևեղանակներ առաջարկվում էր՝ 1. զինված դիմադրություն իշխանություններին, 2. տնտեսական ու քաղաքական գործադուլների հայտարարում, 3. հրաժարվել հարկերի ու տուրքերի վճարումից, 4. բանակում մղել հակահամիդյան պրոպագանդա, կոչ անելով զինվորներին՝ դուրս չգալ բնակչության ու հեղափոխականների դեմ, 5. բարձրացնել համընդհանուր ապստամբություն, 6. ստեղծել գաղտնի խառն կոմիտե Թուրքիայում գործող կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, 7. զարկ տալ հակակառավարական հեղափոխական պրոպագանդային, հրատարակելով գրականություն Թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, բուլղարերեն, ալբաներեն, արաբերեն[46]։

XIX դարի վերջերից համագործակցության որոշ փորձեր կատարեցին նաև երիտթուրքերն ու հնչակյանները։ Դեռ 1890 թ. Ահմեդ Ռիզա բեյը դրական վերաբերվեց հնչակյանների կողմից Կ. Պոլսում կազմակերպված Գում Գափուի նշանավոր ցույցին, «կը փնտռեր հնչակյան դեկավարները, համերաշխ գործողություն մը ապահովելու առաջադրությամբ»[47]։ Սակայն նա 1895 թ. Բարբ-Ալիի ցույցին բացասական վերաբերվեց, պատճառաբանելով, թե այն առիթ կտա եվրոպական տերություններին միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին։ 90-ական թվականների երկրորդ կեսերին հնչակյանները երիտթուրքերին համագործակցության նոր առաջարկություն արեցին, բայց Ահմեդ Ռիզա բեյը պատասխանեց, թե այդ համագործակցությունը կարող է լինել միայն այն դեպքում, երբ հնչակյաններն ընդունեն Թուրքիայի վերակառուցման միդհատյան սահմանադրությունը։ Այդ պայմանը մերժվեց հնչակյանների կողմից։ «Հնչակը» գրում էր, որ եթե երիտթուրքերը կամենում են վերականգնել 1876 թ. սահմանադրությունը, պահպանելով Թուրքիայի ամբողջականությունը, ապա հնչակյաններն ուզում են «թոթափել այն ստրկական լուծը, որի տակ հեծում է, տնքում է, ճնշվում է, չարչարվում է հայ ժողովուրդը դարերից հետե, խորտակել այն ամուր շղթաները, որոնցով կապված են նրանց ոտքերը, և վերջապես, ազատել բռնի ուժով Հայրենիքը օսմանյան քաղաքական իշխանությունից և կազմել, ստեղծել մի նոր երիտասարդ Հայաստան—սեփական կառավարությամբ, սեփական օրենքներով, սեփական կարգերով ու կանոններով»[48]։

1904 թ. Սասունի ապստամբությունից հետո Ահմեդ Ռիզա բեյը Փարիզում առաջարկեց Ս. Սապահ-Գյուլյանին հրաժարվել Եվրոպայի ու Ռուսաստանի օգնության ակնկալություններից ու մերձենալ երիտթուրքերին, ձեռք բաշել «անկախ Հայաստանի» գաղափարից և բավարարվել 1876 թ. սահմանադրությամբ։ Բայց Ս. Սապահ-Գյուլյանը մերժեց նրա առաջարկությունները[49]։ Հնչակյանները վճռականապես հայտարարում էին, որ 1876 թ. սահմանադրությունը չի կարող բավարարել Թուրքիայի ժողովուրդների կենսական պահանջները։ Նրանք ասում էին. «Մենք միդհատյան սահմանադրու-

---

46 Տե՛ս Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение (вторая половина XIX—начало XX в.), стр. 250.

47 «Պատմութիւն սոցիալ դեմոկրատական Հնչակեան կուսակցության» (1887—1962), հ. Ա, Պեյրութ, 1962, էջ 306։

48 «Հնչակ», 1902, № 2, էջ 13։

49 Տե՛ս «Պատմութիւն սոց. դեմ. Հնչակեան կուսակցութեան», հ. Ա, էջ 308։

թյան համար ոչ բերան կը հոգնեցնենք և ոչ էլ գրիչ։ Հազար ավելորդ կյանք եթե ունենայինք, մեկն էլ չէինք տալ այդ «սահմանադրության» համար»[50]։

Հնչակյաններն անիմաստ էին համարում երիտթուրքերի հայացքները նաև Թուրքիայի ամբողջականությունը պահպանելու մասին։ Նրանք գտնում էին, որ Օսմանյան կայսրության մեջ տառապող ժողովուրդները՝ հայերը, արաբները, հույները, մակեդոնացիները և մյուսները չեն ուզում մնալ այդ ամբողջականության մեջ, պայքարում են վերականգնել իրենց ազգային անկախությունը, սեփական պետականությունը։ Այդպիսի պայմաններում, եզրափակում էին նրանք, անմտություն է մտածել Թուրքիայի ամբողջականության պահպանման մասին[51]։

Հնչակյանները մերժեցին դաշնակցականների և երիտթուրքերի կոչը բոլոր ընդդիմադիր ուժերի համագործակցության մասին և դատապարտեցին հայ քաղաքական այն կազմակերպություններին, որոնք իրենց ստորագրությունները դրեցին 1907 թ. Փարիզի կոնգրեսի որոշումների տակ։ Նրանք գտնում էին, որ այդ կոնգրեսով երիտթուրքերը կամենում են վերականգնել 1876 թ. սահմանադրությունը, օսմանացնել կամ թուրքացնել ոչ թուրք ժողովուրդներին և օրակարգից հանել հայկական դատը։

Հնչակյանները որոշ փորձեր կատարեցին թուրք բնակչության հետ համագործակցելու ուղղությամբ։ 1894 թ. դեկտեմբերի 23-ին նրանք կոչ հղեցին թուրք գյուղացիությանը[52]։ Բայց 1907 թ. Ս. Սապահ-Գյուլյանը թուրքերի մասին արդեն գրում էր. «Մենք նրանց հետ որևէ գործ ունենալ չենք կարող. ժամանակը այլևս անցած է հասկացողության գալու։ Մեր ճակատագիրը, մեր բախտը նրանցից պիտի բաժանենք, վճռականապես, առանց տատանվելու»[53]։

Որոշ չափով այլ էր վերակազմյալ հնչակյանների տեսակետը։ Նրանք առաջարկում էին երիտթուրքերին այնպիսի համագործակցություն և միավորում, որն ապահովեր Հայաստանի ինքնավարությունն ապագա Թուրքիայում։ Սակայն երիտթուրքերը չընդունեցին նրանց առաջարկությունը, պատճառաբանելով, թե ամեն մի ինքնավարություն վերջին հաշվով կարող է հանգեցնել Թուրքիայի մասնատմանը[54]։

Ինչ վերաբերում է արմենականներին, ապա նրանք գտնում էին, թե իրենք գործելու են միայն հայ իրականության սահմաններում և հայտարարեցին, որ չեն կամենում ցրել ուժերը։ «Դրացի ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ յառաջ բերելու, նկատելով, որ հայ ազգի և մյուս ցեղերի մեջ զգացման, աշխարհայեցողության, պահանջների և զարգացման մեծ տարբերություններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել և կընճռոտել»[55]։ Սակայն 1904—1906 թթ. արմենականների ղեկավար Սեպուհը (Երվանդ Քեոսյանը) վերանայեց իր կուսակցության այդ դրույթը և հայտարարեց, որ հայերը կարող են համագործակցել դրացի մահմեդականների հետ միայն այն ժամանակ, եթե այդ համագործակցությունն օգնի նրանց ազգային խնդրի լուծմանը։ Նա գրում էր. «Եթէ դրացի ժողովուրդները, թուրքերը,

---

50 *«Հնչակ», 1907, № 2, էջ 14։*

51 *Տե՛ս «Հնչակ», 1908, № 1, էջ 10։*

52 *Տե՛ս* Սմբատ Բիւրատ, *Սասունէն ետքը, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 260։*

53 Ս. Սապահ-Գիւլեան, *Ինքնավար Հայաստան, Գահիրէ, էջ 85—86։*

54 *Տե՛ս «Հնչակ», 1908, № 6—7, էջ 54։*

55 Արտակ Դարբինյան, *Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 126։*

քուրդերը և այլ ազգեր այն աստիճան անկեղծ գիտակցության հասած և հեղափոխված լինին, որ հայ հեղափոխության և ժողովուրդին առաջարկեն համաաստանական հեղափոխության գործակցիլ—այս ապացույց է ինքնին, թէ հայերին հավասար իրավատեր են ճանաչում իբրև երկրի զավակ և որու համար գործնական երաշխիքներ պետք է տուած լինին անշուշտ։ Այն ժամանակ անչար հայկական հարցը իրականության մեջ լուծված կը համարվի և Թրքահայ ժողովուրդը ուրախությամբ կաջակցի ընդհանուր ազատագրական գործին՝ ռամկավարական սկզբունքների հեռանկարով»[56]։ Նկատելով, որ արդեն հասել է իրենց ցանկացած պահը, արմենականները մասնակցեցին 1907 թ. Փարիզի կոնգրեսին և ստորագրեցին նրա դեկլարացիան։

Սպեցիֆիկների որոշ ներկայացուցիչներ դեմ էին Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգային կուսակցությունների խմբակային ու ցուցարարական կոիվներին, գտնելով, որ դրանք անօգուտ են և հանգեցնում են խիստ բացասական հետևանքների։ Բ. Իշխանյանը ժխտում էր կուսակցությունների ղեկավար դերը արևմտահայության ազատագրական պայքարում, մերժում էր արևելահայերի միջամտությունը և խորհուրդ տալիս արևմտահայությանը գործադրել «կռվի պասսիվ միջոցներ», այսինքն՝ հրաժարվել կազմակերպված պայքարից և բռնակալության դեմ կիրառել տարբերային շարժումներ։ Նա Հայկական հարցի լուծումը կապում էր համաթուրքական շարժումների հետ։ Բ. Իշխանյանը գրում էր. «Թուրքահայերի ապագան որոնել համաթուրքական ապագայի ծոցում, առանց խաբվելու ուտոպիական ծրագրերից և անբովանդակ պատրանքներից։ Ահա մեր ասելիքը»[57]։

Հայ-թուրքական համագործակցության մասին հանդես եկան նաև դեմոկրատական որոշ գործիչներ։ Նրանցից հիշատակելի է Տիգրան Զավենը, որը 1906 թ. հոկտեմբերից Թիֆլիսում հրատարակելով «Երկրի ձայն» շաբաթաթերթը, պրոպագանդում էր երկու ժողովուրդների համագործակցության և համատեղ պայքարի գաղափարը։ Նա թարգմանաբար տպագրում էր Թուրք հեղինակների հոդվածներն իրենց ժողովրդի անցյալի ու ներկայի մասին, ծանոթացնում հայ ընթերցողներին թուրքերի տնտեսական ու քաղաքական կյանքին։ Մերժելով Եվրոպայի միջամտության ու օգնության տեսակետը, Տիգրան Զավենն արևմտահայության ազատագրումը կապում էր համաթուրքական հեղափոխության հետ։ Իր շաբաթաթերթի առաջին համարի առաջնորդողում նա գրում էր. «...մենք ընդունում ենք միմիայն մի դատ Թուրքիայում—ընդհանուր հեղափոխության դատը։ Եվ բնականաբար չենք կարող ընդունել այն՝ ինչ երկպառակության, բաժանման առիթ է ծառայում մեր բախտակից ժողովուրդների միջև։ Մենք վճռապես դեմ ենք ազգային առանձին հեղափոխության, առանձին շարժումների»[58]։

Տիգրան Զավենը առաջ էր քաշում Թուրքիայում սոցիալիստական կուսակցության ստեղծման գաղափարը։ Նա գրում էր, թե այդ երկրում «անհրաժեշտ է, որ առաջ գար միջազգային սոցիալիստական կուսակցություն, որն իր դրշակի տակ համախմբեր բոլոր ցեղերի և կրոնների ներկայացուցիչներին, հակակշռելու սուլթանական դավերը և կռվելու ավելի ազատ կարգերի

---

56 Նույն տեղում, էջ 172—173։

57 «Երկրի ձայնը», 1907, № 25, էջ 13։

58 «Երկրի ձայնը», 1906, № 1, էջ 2։

համար»[59]։ Նրա կարծիքով այդ կուսակցությունը պետք է լինի «ոչ թե ազգային, այլ միջազգային» և իր գործունեությունը պետք է «ամփոփե ոչ թե Թուրքահայաստանի սահմաններում, այլ տարածե կայսրության բոլոր մասերի և անխտիր բոլոր ցեղերի վրա»[60]։ Պաշտպանելով համաթուրքական հեղափոխության գաղափարը, Տիգրան Զավենը անտեսում էր այդ հեղափոխության մեջ տարբեր դասակարգերի շահերն ու խնդիրները։

Համիդյան բռնապետության դեմ համատեղ ուժերով պայքարելու համագործակցության որոշ փորձեր կատարեցին նաև հայ ու քուրդ հասարակական ուժերը։ Որոշ առաջադեմ քուրդ մտավորականներ առանձին կոչերով դիմեցին իրենց հայրենակիցներին։ Այդ կոչերը թարգմանաբար հրատարակվեցին նաև հայերեն։ Դրանցից մեկում ասվում էր, որ արդեն անցել են լեռների մեջ կատարվող հերոսություններն ու խիզախությունները գովերգելու ժամանակները, և սկսվել է գիտության ու լուսավորության դարը։ Այժմ պետք է զինվել դրանցով, ծառանալ կառավարության դեմ և պայքարել ազատության համար։ Այդ ճանապարհին պետք է մերժել սուլթանի հակահայկական պրոպագանդան, բարեկամանալ հայերի հետ և հանդես գալ մեկտեղ։ Հայերը «ձեր բարեկամներն ու դրացիներն են... Միացեք, ձեր միակ փրկությունը զենքի ուժով միայն պիտի ըլլա, այսինքն ապստամբությունով»[61]։

Մի այլ կոչում ավելի էր շեշտվում սուլթանական կարգերի անտանելի վիճակը և ընդգծվում հայ-քրդական համատեղ գործունեության անհրաժեշտությունը։ Վերջում նշում էր, որ հայ-քրդական համերաշխության ծիլերը «այսօր դեռ թույլ են և նորաբողբոջ, բայց պիտի հուսանք, որ ատոնք իրենց պտուղները կունենան և անշուշտ կարող կըլլան ստեղծել երկրի մեջ զգալի հակասուլթանական ուժ մը»[62]։

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին արևմտահայ որոշ գործիչներ նույնպես փորձեցին գործնական կապեր ստեղծել քրդերի հետ։ 1896 թ. Նրանք երզնկացի Քեռիին (Ռուբեն Շիշմանյանին) ուղարկեցին Դերսիմ, իսկ 1903—1904 թթ. Մալխասին ու Երվանդին՝ Շամդինան հանձնարարելով՝ կնքել համագործակցության դաշինք այդ վայրերի քուրդ ցեղապետների հետ։ Սակայն նրանց փորձերն ապարդյուն անցան։ Հայ գործիչների փորձերն արդյունքի չհասան նաև քուրդ գյուղացիության մեջ։ Նրանք կամեցան համագործակցության դաշն կնքել նաև ասորիների հետ և 90-ական թվականների վերջերին ու 1906—1908 թթ. ներկայացուցիչներ ուղարկեցին ասորական մարշիմոնի ու մելիքների մոտ։ Բայց դարձյալ ապարդյուն։

1908 թ. հեղափոխությունից հետո Արևմտյան Հայաստանի ճնշված ժողովուրդների հասարակական տարբեր խավերը համագործակցության նոր փորձեր արեցին։ Դժգոհելով երիտթուրքական կարգերից, նրանք պատեհ առիթով պատգամավորներ էին ուղարկում իրար մոտ և բանակցություններ վարում։ 1913 թ. հայ որոշ գործիչներ առաջարկեցին Խիզանի շեյխ Սեիդ Ալիին թուրքական տիրապետության դեմ ստեղծել հայ-քրդական միություն։ Այդ նպատակով կնքված պայմանագրում ասվում էր. «Թյուրքերու ու հայերու միացյալ ուժերով արևելյան նահանգները հռչակել անկախ, որ պիտի կառավարվի երկ-

59 «Երկրի ձայնը», 1907, № 28, էջ 1։
60 Նույն տեղում, էջ 4։
61 «Դրոշակ», 1898, № 6, էջ 52։
62 «Դրոշակ», 1900, № 1, էջ 6։

րի երկու բնիկ ազգերուն կողմէ»[63]։ Հայ գործիչները 1909 թ. Կարինում քրդերի համար ստեղծեցին հայատառ այբբենարան և կուրմանճի բարբառով ընթերցարան։ Այնուհետև «Ազատամարտում» տեղ հատկացրին քրդալեզու հոդվածներին ու հաղորդումներին և մի շարք գյուղերում փորձեցին հիմնել քրդական դպրոցներ[64]։

Հայ-քրդական համագործակցության որոշ փորձեր կատարեցին նաև քրդերը։ Շամդինանի շեյխ Ուբեյդ-Ուլլայի որդի Աբդուլ Կադերը վերադառնալով աքսորից, լինելով թուրքական սենատի անդամ, 1909 թ. աշնանը նա մեկնեց Վան, հրավիրեց հայերի ու քրդերի խորհրդակցություն և փորձեց համոզել քուրդ աղաներին, որ վերադարձնեն հայ շինականներից բռնագրավված հողերը[65]։ Բայց երբ 1912 թ. Հայկական հարցը կրկին դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա, Աբդուլ Կադերը մշակեց Քրդստանի ինքնավարության նախագիծ, ներկայացրեց այն օսմանյան պառլամենտին և փորձեց «հիմնավորել», որ հայերի հողերը քրդերի ձեռքն են անցել «կանոնավոր գնումների ճամբով»[66]։

Հայ-քրդական համագործակցության հարցով հանդես եկավ նաև քրդական շարժման մի այլ ներկայացուցիչ՝ Աբդուր Ռեզաքը։ Համարելով հայերին մի կողմից իր բարեկամներն ու դաշնակիցները թուրքական կառավարության դեմ, մյուս կողմից նա ցանկանում էր հայկական շարժումները ծառայեցնել իր աղայական դասակարգի շահերին[67]։

Հայերի անկեղծ բարեկամն էր Մոկսի մյուդիր Մուրթուլլա բեյը։ Նա կրթված մարդ էր, գիտեր հայերեն և բարձր էր գնահատում հայերի նյութական ու հոգևոր արժեքները։ Մուրթուլլա բեյը թույլ չէր տալիս, որ պաշտոնյաները թշնամություն սերմանեն Մոկսի հայերի ու քրդերի միջև, հետևում էր նրանց բարի-դրացիական կապերի պահպանմանը և մերժում սուլթանի հայակուլ քաղաքականությունը։ Նրա ջանքերով Մոկսը զերծ մնաց հայկական ջարդերից։ Մուրթուլլա բեյն իր հայասիրական վարքագիծը շարունակեց նաև սահմանադրությունից հետո։ 1909 թ. Աբդուլ Կադերի Վանում անցկացրած խորհրդակցությունում նա դատապարտեց քուրդ աղաների դաժանությունները հայերի նկատմամբ և հայտարարեց, որ նրանք եղել են Համիդի «որսի շները»[68]։ Մուրթուլլա բեյի հայասիրական գործունեության արտահայտություններից մեկն էլ նրա օգնությունն ու օժանդակությունն է Հովսեփ Օրբելուն։ 1912 թ. ամռանը, երբ Օրբելին ժամանեց Մոկս, տեղի բարբառը, ժողովրդական բանահյուսությունը, ազգագրությունը և պատմական հուշարձաններն ուսումնասիրելու համար, Մուրթուլլա բեյը նրան ընդունեց մեծ սիրով և ավելի քան մեկ տարի պահեց իր մոտ։ Շնորհիվ նրա օգնության, Օրբելին կապվեց Մոկսի քրդերի հետ, կազմեց նրանց լեզվի քերականությունն ու բառարանը[69]։

---

63 Կ. Սասունի. Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրդական յարաբերութիւնները, Պէյրութ, 1969, էջ 212—213։ Նաև ՌԱՖԱ, ֆ. «Քաղարխիվ» 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 328։

64 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 51։ «Աշխատանք», 1911, № 1—48, էջ 12։

65 Տե՛ս «Մշակ», 1909, № 251։ «Բյուզանդիոն», 1909, 17 նոյեմբերի, № 3973։

66 «Մշակ», 1913, 28 մայիսի, № 114։

67 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7413, թ. 290—291։

68 Տե՛ս «Մշակ», 1909, 12 նոյեմբերի, № 251։

69 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 76, թ. 195—196, 200, 215—217։

* * *

Անկախ ազաների ու կուսակցական և այլ գործիչների ցանկություններից, թե՛ սուլթան Աբդուլ Համիդի և թե՛ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին հայերի ու նրանց հարևան ժողովուրդների միջև բազմաթիվ էին համագործակցության դեպքերը։ Ապրելով կողք-կողքի, նրանք մշակել էին բարի-դրացիական հարաբերություններ և միասնաբար դիմագրավելով բռնություններին ու կեղեքումներին, փոխադարձաբար պաշտպանում էին միմյանց։

Ժամանակի մամուլն արձանագրում էր, որ «տաճիկ գյուղացի երկրագործ դասը... պաշտպանել է իր դարավոր հարևան հայ ազգաբնակչությունը և սաստիկ ընդդիմադրություն է ցույց տվել հարձակվող խուժանին»[70]։

Որոշ թուրքեր նույնիսկ մտել էին հայ ֆիդայիների շարքերը և կռվում էին համիդյան բռնապետության դեմ։ Իսկ 1904 թ. Սասունի ինքնապաշտպանության նախօրյակին Բիթլիսի վիլայեթի Արաղ գյուղում կանգնած թուրքական զորամասի ենթասպաներից մեկը՝ Զեքերիան, կամ ինչպես հայերն էին նրան անվանում, Զաքարիան, իր մի քանի զինվորներով դիմեց Անդրանիկին, խնդրելով թույլ տալ միանալ հայդուկներին և կռվել սուլթանի հրոսակների դեմ։ Ստանալով թույլտվություն, նա «Սասնոյ կռիվներուն բաշաբար կռվեցավ... թուրք զորքին դեմ»[71]։

Հայ ֆիդայական շարժումը հաճախ համակրանք էր գտնում քուրդ աշխատավոր գյուղացիության մեջ։ Դա պայմանավորված էր նրանով, որ հայդուկները պաշտպանում էին նաև հասարակ քրդերի շահերը և հանդես գալիս նրանց հարստահարողների դեմ։ Այսպես, 1907 թ. Շատախի Սիծանց գյուղի մոտ նրանք 48 ժամ կռվեցին ավազակների դեմ և պաշտպանեցին քուրդ գյուղացիների հոտը։ Ականատեսը նշում էր, որ «Վերջին 15 տարվա ընթացքում այդպիսի օրինակներ քիչ չեն եղել»[72]։

Շնորհիվ հայդուկների այդ վերաբերմունքի, քրդերը հաճախ օգնում և օժանդակում էին նրանց, թաքցնում թուրքական իշխանություններից, հյուրասիրում էին, ուղեկցում, առաքում գրագրություններ և այլն։ 1905 թ. մարտի 14-ին Բիթլիսի ռուսական հյուպատոս Վ. Շիրկովը գրում էր. «Չի կարելի լռությամբ անցնել այն փաստի կողքով, որ քրդերը բարեկամաբար էին վերաբերվում հայ հեղափոխականներին։ Դա արտահայտվում էր նրանում, որ քրդերը... հյուրասիրում են հայ ֆիդայիներին, ցույց են տալիս նրանց ճանապարհներ, մթերք մատակարարում»։ Ապա բերելով կոնկրետ փաստեր, եզրափակում էր. «Քրդերը սկսել են նույնիսկ օգնել հեղափոխականներին, որ սրանք ձեռք բերեն զենք ու հանդերձանք»[73]։

Քրդերը հաճախ գովերգում էին հայդուկներին և փառաբանում նրանց սխրագործությունները։ Քրդական ժողովրդական երգերից մեկում Աղբյուր Սերոբի մասին ասվում էր.

«Քաֆիր է այն մարդը,
Որ ուզենայ Սերոբ փաշան սպանել»[74]։

---

70 «Դրոշակ», 1896, N 6, էջ 41։

71 Մկրտիչ Երիցյան, Զորավար Սմբատի հուշերը, Փարիզ, 1936, էջ 187։

72 ՍՍՀՄ ԿՊԻՊԱԿ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 557։

73 ՌԱՔԻ, ֆ. «Քաղաքական», 1905, գ. 482, գ. 539, թթ. 41—42։

74 Յակոբ Շահնազարեան, Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 169։

Երկրի որոշ մասերում քրդերը դիմում էին ֆիդայիների օգնությանը, երբ նեղվում էին աղաներից, իսկ երբեմն էլ մտնում էին նրանց շարքերը և կռվում իրենց ճնշողների դեմ։

1904 թ. նոյեմբերի 16-ին Կարինի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը գրում էր Կ. Պոլսի իր դեսպանին. «Մի նոր գիծ է մուտք գործել ընդհանուր դրության մեջ վերջին ամիսների ընթացքում,— դա քրդերի համագործակցությունն է հայերի հետ»[75]։ Այդ էր հաստատում նաև Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը 1906 թ.[76]։

Արևմտյան Հայաստանում եզակի չէին նաև հայ-ասորական համագործակցության դեպքերը։ Երբեմն ասորի գյուղացիները մտնում էին հայդուկների շարքերը և պայքարում տիրող անիրավության դեմ։ Այսպես, Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Ռ. Ի. Տերմենը 1907 թ. գրում էր, թե մի ասորուհի բարձրացավ Սասուն, միացավ հայդուկներին, որ լուծի թուրք դահիճների կողմից սպանված իր եղբայրների վրեժը[77]։

Արևմտյան Հայաստանում ժողովուրդների տարբերային համագործակցության դեպքերը երիտթուրքերի կառավարության տարիներին ավելի հաճախակի դարձան։ 1908 թ. հոկտեմբերին, երբ Վանի հարուստները կրկնապատկեցին ցորենի գները, հայերն ու թուրքերը միասնաբար պահանջեցին վերականգնել նախկին գները[78]։ 1909 թ. հունիսին Դիարբեքիրի հայ ու թուրք բնակիչներն ըմբոստացան պարենամթերքների, հատկապես հացահատիկի թանկացման դեմ։ Երբ վաճառականները փորձեցին իրենց ցորենն արտահանել այլ վայրեր, հայուհիներն ու թրքուհիները գնացին կուսակալի մոտ և պահանջեցին՝ բացել վաճառականների հացի հորերը և մատչելի գներով վաճառել հացահատիկը[79]։ Խարբերդում հայերն ու թուրքերը 1909 թ. փետրվարին ըմբոստացան կուսակալի դեմ և պահանջեցին կառավարությունից՝ վերջ դնել նրա «ապօրինի արարքներուն»[80]։ Նման ելույթներ եղան նաև Բիթլիսում, Ակնում, Քղիում (1909), Բաբերդում (1910), Արճեշում (1914)։

Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների տարբերային համագործակցությունը համեմատաբար ավելի լայն դրսևորումներ ունեցավ գյուղում։ Իրենց ճնշողների ու հարստահարողների դեմ համատեղ հանդես էին գալիս համարյա բոլոր ազգերի գյուղացիները։ 1910 թ. մայրաքաղաք ուղարկած բողոքագրում Բաբերդի հայ և թուրք գյուղացիները նշում էին, որ իրենք իբրև տարբեր ազգությունների պատկանող շինականներ, «որևէ հակառակություն չունին իրարու հանդեպ և թէ իհարկին կը միանան իրարու հետ՝ բողոք բառնալու համար հասարակաց թշնամիին՝ աղա-պեկերուն դեմ»[81]։

Երկրի մի շարք շրջաններում հայ գյուղացիների հետ միասին թուրքական ու քրդական կեղեքիչների դեմ համառորեն պայքարում էին նաև քրդերը։

---

75 «Դրօշակ», 1904, № 11, էջ 173։

76 Տե՛ս Р. И. Термен, Отчет о поездке в санджак Хекиари Ванского вилаета в 1906 г., Тифлис, 1910, стр. 146.

77 Տե՛ս Р. И. Термен, Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилайетах, Тифлис, 1909, стр. 77.

78 Տե՛ս ՌԱՊԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1908, ց. 482, գ. 716, թ. 122։

79 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, 5 հուլիսի, № 11. «Բյուզանդիոն», 1909, 5 հուլիսի։

80 «Բյուզանդիոն», 1909, 5 մարտի, № 3765։

81 «Ազատամարտ», 1910, 13 հուլիսի, № 321։

Մուշի դաշտում 1910 թ. սկզբներին հայկական Մուշաղեն ու Գյոլբաշ և քրդական Միզոկ, Ջերկիսե ու Գավե գյուղերի բնակիչները համատեղ դիմեցին Բիթլիսի իշխանություններին, որպեսզի ետ վերադարձնեն աղաների կողմից բռնագրավված իրենց հողերը[82]։ 1911 թ. հունիսին Մուշի դաշտի բազմաթիվ հայ ու քուրդ գյուղացիներ ընդհանուր բողոքագիր պատրաստեցին, կենտրոնական իշխանությունների միջամտությամբ իրենց հողերը ետ ստանալու, հարկային բեռը թեթևացնելու և բռնություններին վերջ տալու համար։ Սակայն տեղական իշխանությունները ոչնչացրին նրանց բողոքագիրը և պատժեցին կազմակերպիչներին[83]։ Քղիի գավառում քրդերը 1913 թ. խմբով լցվեցին կառավարչատուն և պահանջեցին ետ վերադարձնել իրենց հարևան հայերի հողը, որը տարել էին ավազակները, միաժամանակ հարց հարուցեցին արժանիվույնը հատուցել հայերի արյունը թափող մարդասպաններին[84]։ Հայ և քուրդ գյուղացիների համատեղ պայքարը դրսևորվեց նաև Չխուրում, Մանազկերտում, Գեավաշում (1910—1913 թթ.), Երզնկայի գավառում (1910—1912 թթ.) և այլ տեղերում։ Մայրաքաղաք ուղարկած իրենց բողոքագրերում նրանք նշում էին, որ իրենք իրենց մեջ որևէ հակասություն չունեն և պայքարում են միայն իրենց թշնամիների դեմ[85]։

Ուշագրավ է, որ հայերն ու քրդերը հաճախ ծառանում էին թուրքական պաշտոնյաների, և քուրդ աղաների՝ ժողովուրդներին միմյանց հակադրող նացիոնալիստական մոլի քարոզների դեմ։ Այսպես, երբ 1912 թ. իթթիհատական պաշտոնյաները փորձեցին իրար դեմ գրգռել Բայազետի գավառի Էրզապ գյուղի հայ ու քուրդ բնակիչներին, հանդիպեցին լուրջ հակահարվածի։ Գյուղացիները բողոք ուղարկեցին մայրաքաղաք և պահանջեցին պաշտոնազրկել ազգամիջյան կռիվներ հրահրող տեղական կառավարիչներին։ Իրենց բողոքագրում նրանք նշում էին. «Մինչև հիմա եղբայրաբար ապրող տեղվոյս հայ և իսլամ բնակչությունը իրարու ձգող մեր կառավարիչը եթե շուտով փոխվի, հավանական ծանրակշիռ դեպքերը կարգելվին»[86]։

Երիտթուրքական ռեժիմի դեմ համատեղ պայքարեցին նաև քրդերն ու ասորիները։ 1911 թ. Վանի նահանգի Տոսկան գյուղից նրանք դիմեցին կուսակալին, որ պակասեցնի իրենց հարկերը։ Սակայն կուսակալը ոչ միայն մերժեց, այլև ուղարկեց հարկահաններ ու ոստիկաններ, որ անհապաղ հավաքեն սահմանված հարկերը։ Գյուղացիները միասնաբար դիմադրեցին, խլեցին զենքերը և վտարեցին գյուղից։ Վանի իշխանությունները 1911 թ. դեկտեմբերի 28-ին նոր ուժեր ուղարկեցին Տոսկան շարժումը ճնշելու և կազմակերպիչներին պատժելու նպատակով։

Ասորիներն ու քրդերը համատեղ պայքարի օրինակ ցուցաբերեցին նաև Ջուլամերկի գավառի Արճի գյուղում, ուր 1912 թ. սեպտեմբերի 29-ին հրոսակներին «երկար դիմադրութենէ հետո կը կարողանան վերջապես իրենց ավարը ետ բերել»[87]։

---

82 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Բաղարխիվ», 1910, ց. 462, գ. 544, թ. 56։

83 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 249։

84 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, 30 մարտի, № 5046։

85 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1911, 10 հունվարի, № 4625։

86 «Բյուզանդիոն», 1913, № 5167։

87 «Աշխատանք», 1912, № 47—94, էջ 7։

Սակայն Արևմտյան Հայաստանի ճնշված ժողովուրդները ինչպես անցյալում, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին չկարողացան համընդհանուր պայքարի միասնական ճակատ ստեղծել։

4 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 1912—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բալկանյան իրադարձությունների կապակցությամբ հայկական ազգային շրջաններում ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ հարկավոր է դիմել մեծ տերությունների դեսպանաժողովին և մասնավորապես ռուսական կառավարությանը, որպեսզի Մակեդոնիայի ու Ալբանիայի հարցերի հետ միասին քննության առնվի նաև ծրագրված բարենորոգումները հայկական նահանգներում իրականացնելու խնդիրը։

Դավառներից ստացված բազմաթիվ բողոքների հիման վրա 1912 թ. հուլիսի 7-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը կազմում է ընդարձակ մի խնդրագիր և ներկայացնում արդարադատության մինիստրությանը, գոյություն ունեցող բռնություններին վերջ տալու պահանջով[88]։

Արևմտյան Հայաստանի արյունոտ մղձավանջի փաստերը հրապարակվում էին հայկական և օտար մամուլի էջերում։ «Մշակը», «Բազմաչարչար Հայաստանը» խմբագրականով կոչ էր անում «քաղաքակիրթ աշխարհին», մանավանդ Ռուսաստանին, իրենց ձեռքը վերցնել արևմտահայության ազատագրության գործը[89]։

1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին Թիֆլիսում հրավիրվում է մի ժողով, որին մասնակցում էին հայ հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչները։ Ժողովը հարց է հարուցում դիմել ռուսական կառավարությանը։ Համանման ժողովներ են տեղի ունենում նաև Բաքվում, Վանում, Բաթումում և այլ կենտրոններում։

Գևորգ V կաթողիկոսը դիմում է փոխարքային՝ խնդրելու ցարի օգնությունը արևմտահայությանը։ Վորոնցով-Դաշկովը Նիկոլայ II-ին հասցեագրած նամակում հարկ է համարում ընդգծել հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի «ավանդական բաղաքականության նշանությունը»[90]։ Փոխարքան հիշեցնում էր ցարին, որ Ռուսաստանը հանձին հայերի միշտ էլ ունեցել է իր «հավատարիմ բարեկամները», որոնք Պետրոս Մեծի ժամանակներից ի վեր «ակտիվ աջակցություն են ցույց տվել ռուսական բանակին պատերազմների ժամանակ»։ Նկատի ունենալով, որ Հայկական հարցում եվրոպական միջամտությունը, հավանաբար, «դառնում է անխուսափելի», ուստի նա խորհուրդ էր տալիս թագավորին՝ շտապել, «որպեսզի նախաձեռնությունը ձեռքից դուրս չընկնի», այլապես Ռուսաստանի հեղինակությանը մեծ հարված կհասնի, և հայերին դա կմղի այն համոզմանը, թե պետք է «մեկընդմիշտ ձեռք քաշել ցարի հետ հույսերը կապելուց» և պաշտպանություն «որոնել Ռուսաստանից դուրս»։ Ուստի, փոխարքայի կարծիքով, անհրաժեշտ էր, որպեսզի Ռուսաստանն ունենար «մի համակիր ժողովուրդ այն մարզերում, որոնք իրերի ներ-

88 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1912, գ. 3727, թ. 5—9։

89 Տե՛ս «Մշակ», 1912, N 195։

90 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1912, գ. 3727, թ. 16։